

6. Алексеев С. С. Общая теория социалистического права. — Свердловск, 1964. — Вып. 2.
7. Липинский Д. А. Проблемы юридической ответственности. — С.Пб., 2003.
8. Базылев Б. Т. Юридическая ответственность (теоретические вопросы). — Красноярск, 1985.
9. Назаров В. Л. Социалистическое право в системе социальных связей. — М., 1976.
10. Чечина П. А., Элькинд П. С. Об уголовно-процессуальной и гражданской процессуальной ответственности // Советское государство и право. — 1973. — № 9.
11. Коврига З. Ф. Уголовно-процессуальная ответственность. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984.
12. Чечина Н. А. Нормы гражданского процессуального права и их применение: Автореф. дис... д-ра юрид. наук. — Ленинград, 1965.
13. Протасов В. П. Основы общеправовой процессуальной теории. — М.: Юрид. лит., 1991.
14. Бутнев В. В. Метод гражданского процессуального права и гражданская процессуальная ответственность // Юридические записки Ярославского государственного университета им. П. Г. Демидова. — 1997. — Вып. 1.

УДК 340.123:342.7

О. С. Мельничук

ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В КОНЦЕПЦІЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ І. О. ІЛЬІНА

Права людини, їх генезис, призначення — одна з «вічних» проблем соціально-культурного розвитку людства, що пройшла через століття і незмінно знаходиться в центрі уваги політичної, правової, етичної, філософської та релігійної думки. Проблематика прав людини актуальна в різні часи, оскільки вона проявляється в різноманітних ситуаціях, при змінах у політичній, економічній і соціальній сферах, навколишньому світі, тобто пов'язана з певними факторами й обставинами. Права людини — це одна з найважливіших цінностей людського буття, яка існує в різних культурах і цивілізаціях, яка ні при яких соціальних перетвореннях не може бути відсунута, відкладена «на потім». Такий підхід до прав людини проklamується світовим суспільством, багато в чому визначається трагічною історією розвитку нашого суспільства. І він повинен незмінно затверджуватися в нашому житті, яким би не був важким і суперечливим шлях суспільного розвитку [1, 55].

Стосовно прав людини можна засвідчити два підходи в їхньому обґрунтуванні — природно-правовий і позитивістський. Мета державної влади при природно-правовому підході — забезпечення прав, початково даних природою чи творцем, акцент на автономії особистості, її індивідуальності. Позитивістський підхід до природи прав людини припускає, що їх обсяг і зміст визначаються державою, яка здійснює стосовно людини патерналістські функції.

На думку дослідника прав людини С. С. Алексеева, дуже важливо, що в сучасних характеристиках прав людини акцент із політичних (як і раніше принципово важливих) усе більше переміщується у сферу духовних основ життя людей, до вищих моральних цінностей [2, 661]. «Традиційно патерналістське ставлення держави до людини поступається місцем вільному партнерству, осо-

бистість розглядається як вища цінність, на перший план виходять права людини», дані зміни позначаються формулою: «від суверенітету держави до суверенітету особистості» [3, 84–85].

Існує сучасна зарубіжна концепція прав людини, що претендує на універсальність, розроблена в контексті «образа людини», яка припускає формулу «самовизначального, значущого та відповідального засобу життя» людини [4, 136–146]. Варто помітити, що ця концепція, яка припускає нормативний ідеал для різних культур, при співвіднесенні з концепцією прав людини та громадянина І. О. Ільїна, при застосуванні до нашої держави, у підсумку сприймається «по-ільїнськи» і приводить до аксіоматичних коренів правосвідомості. Це ще одне підтвердження актуальності вивчення права в концепції правосвідомості І. О. Ільїна.

При характеристиці права І. О. Ільїним помітно, що його концепція права тяжіє до природно-правової доктрини, ґрунтується на визначальній ролі правосвідомості. Ці положення виступають фундаментальними для визначення прав і свобод людини в концепції права І. О. Ільїна, який звертається до тих властивостей, якими повинен володіти громадянин і які варто виховувати в майбутніх громадянах.

На думку вченого, перше, що відрізняє справжнього громадянина, так це властиве йому почуття власної духовної гідності: «він шанує духовний початок у самому собі (свою релігійність, свою совість, свій розум, свою честь, свої переконання, своє художнє чуття, по-християнськи говорячи — своє людське усиновлення Богу); і в силу цього він шанує самого себе, як іскру Божественного Вогню, і не робить нічого безчесного, безбожного, безсовісного і принижуючого його духовну природу».

Друга особливість справжнього громадянина виражена в його внутрішній волі, перетвореній в самостійну дисципліну. «Він є деякий *відповідальний*, самоврядний вольовий центр, він є той щирий *суб'єкт права*, якому личить бути вільним внутрішньо і тому брати участь у державних справах». Третя риса дійсного громадянина виражена у взаємній повазі та довірі, що пов'язує його з іншими громадянами і державною владою. Не поважати свою владу — є не ознака «розуму» та «свободи думки»; це є суще нещастя, що грозить зрадництвом і розкладанням. Не довіряти своїм співгромадянам означає підозрювати або прямо нехтувати ними: політичне єднання стає неможливим. Якщо ж влада не поважає своїх громадян і не довіряє їм, то вона змушена правити «не свободою та вірністю, а страхом і гнітом; і творча сила її виявляється підірваною й приреченою».

І, нарешті, четверта відмінність справжнього громадянина пов'язана з його зміненням перетворювати свою свободу в добровільну лояльність. «Це означає переживати і здійснювати свої публічно-правові *права*, як поставлені самому собі *обов'язки*; а свої публічно-правові *обов'язки*, як свої дорогоцінні та чесні *права*» [5, 84–86].

Всі виділені І. О. Ільїним властивості справжнього громадянина, варто виховувати в кожній людині і вони суть основи правосвідомості, її аксіоми, на

яких будується його державно-правова концепція. Чим більша кількість громадян зрозуміють і приймуть ці аксіоми, будуть виховуватися самі та виховувати інших відповідно до них, тим буде вище як рівень їх правосвідомості, так і міцність їхньої держави.

Перш ніж розглянути, які саме права й обов'язки людини і громадянина виділяв і обґрунтовував І. О. Ільїн, потрібно відзначити, що права людини — це визначені її можливості, об'єктивно обумовлені характером і досягнутим рівнем розвитку суспільства (на сучасному етапі детерміновані міжнародними стандартами прав людини), які обґрунтовані з позицій моральних норм, що домінують у відповідному суспільстві, спрямовані на забезпечення гідних умов існування і нормального розвитку людини, а отже, і на затвердження її самоцінності [6–8].

Тенденція до міжнародного детермінування змісту прав людини і закріплення в Конституції України того, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких дана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства (ч. 1 ст. 9), становлять реальне просування нашого суспільства шляхом європейських гуманітарних стандартів в галузі прав людини. При цьому питання про вивчення того, якими повинні бути права й обов'язки людини, на думку І. О. Ільїна, не може бути випущено. Наша держава без сумніву повинна бути розвинутою країною, відповідною європейським стандартам, але і позиції вчених, які звертали увагу на особливості національної правової культури — правового менталітету, не повинні ігноруватися.

Визнаючи значення універсальних міжнародних стандартів прав людини в Загальній декларації прав людини, в інших міжнародних документах, важливо реально оцінювати їх ефективність, щоб не виникали ілюзорні уявлення про можливість реалізації та захисту прав окремої особистості поза конкретним суспільством і державою [9, 67].

З погляду Ільїна, права й обов'язки людини як громадянина, які він виклав у 32 статтях, є щось «почесне і зобов'язуюче». Для нього, як для людини, що поважала і любила свою батьківщину, одним із найголовніших прав було громадянство. Тому він відзначав, що у всіх випадках переходу іноземців у громадянство нашої країни ними приноситься урочиста і публічна присяга батьківщині, основним законам, верховній владі й армії. Ця присяга супроводжується підпискою про неперебування у подвійному підданстві. Підписка скріплюється і засвідчується підписом п'яти громадян, які користуються довірою міністерства закордонних справ за приналежністю.

Як людина глибоко віруюча та приділяюча увагу тому, що відбувається з його країною, Ільїн у наступній статті закріплює право свободної віри як священне і недоторканне.

Далі, з тих же священних спонукань любові до батьківщини, він розглядає збройний захист держави не тільки як священний обов'язок, як закріплено в ст. 65 Конституції України, але й як почесне право кожного громадянина. Для того, щоб це почесне право було невіддільно від свідомості людей, позбавлення цього почесного права за судом належить до ганебних покарань і супровод-

жується втратою всякої публічної правоздатності, тобто права голосу, права суспільної і державної служби та ін. [5, 86].

При такому підході обов'язок захищати батьківщину виступає не стільки як обов'язок, який багато хто намагається не виконати, а як право, якого можуть позбавити, що призведе до цілого комплексу небажаних для громадян наслідків. Звісно, можна зрозуміти причини невиконання даного обов'язку громадянами України, пов'язані з умовами проходження військової служби, обумовленими низьким як моральним, так і економічним рівнем розвитку суспільства. Однак для виконання особистістю визначеного обов'язку має велике значення встановлення відповідальності за невиконання того чи іншого обов'язку. У зв'язку з цим варто звернути увагу на існуючу в юридичній науці думку про те, що «у даний час обов'язки людини тьмяніють у порівнянні з її правами», енергійне (часто зовсім виправдане) чи надмірне акцентування прав людини при відтискуванні на задній план обов'язків призводить до загострення бажання людини здійснити свої права негайно й у повному обсязі, зовсім не беручи до уваги права іншої людини, що можуть при цьому обмежуватись. «Коли підкреслюються лише права, а обов'язки замовчуються, тоді це часто веде до перекрученого трактування вірних за своєю сутністю принципів» [10, 44–49]. Помітимо, що І. О. Ільїн в цій складній «протидії» прав і обов'язків бачить інший вихід — виховання в громадян правосвідомості, що не дозволяє в обов'язку вбачати обмеження прав, навпаки, виконання обов'язку — це здійснення почесного права.

Говорячи про обов'язок громадян платити встановлені законом податки і мито, І. О. Ільїн наголошує на тому, що цей обов'язок за змістом своїм — «*почесне право* участі у створенні та поповненні вітчизняної скарбниці». А злісні неплатники позбавляються за судом і законом відомих публічних прав, що є відповідальністю. Крім того, у тій же статті він пропонує таку формулу: «*податок, встановлений державою, вказує кожному громадянину не найбільшу, а найменшу частку його участі*» у поповненні вітчизняної скарбниці. Кожне перевищення цієї найменшої частки становить вітчизняну заслугу громадянина та спричиняє почесні наслідки, обумовлені особливим законом. Таким чином, проблему сплати податків необхідно вирішити не тільки за допомогою «*батога*», потрібні і «*пряники*» у вигляді визначених привілеїв при добровільному перевищенні суми податку. Це стимул для платників і почесне право кожного громадянина.

Серед прав, свобод і обов'язків людини та громадянина І. О. Ільїн, у першу чергу, відзначає значення таких: громадяни рівні перед законом; ніхто не може підлягати переслідуванню, засудженню і покаранню інакше, як на підставі закону; ніхто не може бути затриманий, взятий під варту чи іншим способом позбавлений волі інакше, як у випадках, визначених у законі; житло кожного громадянина недоторканне; власність — недоторканна, а примусове відчуження нерухомого і рухомого майна допускається тільки тоді, коли це виявляється необхідним для будь-якої державної користі, і воно відбувається тільки в законному порядку і при тому за справедливу винагороду, що враховує й особ-

ливі, доведені інтереси особи [5, 86–88]. Відзначимо, що перераховані права, свободи й обов'язки містяться в Конституції України, прийнятій в 1996 р., що свідчить про їхню безперечну актуальність і гуманність. Тим часом про це І. О. Ільїн писав у 1952 р., тобто піввіку тому.

Своєрідною є думка І. О. Ільїна про можливість громадян тільки своєї держави займати військові та громадські посади, оскільки іноземні громадяни можуть запрошуватися на тимчасову службу за договором найму, за умови підписання урочистого зобов'язання ніяк і ні в чому не шкодити інтересам держави. Таким чином, установлюється пріоритет при призначенні на вищі посади громадян своєї держави, але й не виключається можливість використання досвіду та знань іноземних громадян, що може виявитися корисним у світлі нинішніх інтеграційних процесів і прагненні нашої держави до входження в Європейський Союз.

Не залишилися без уваги І. О. Ільїна такі права, свободи і обов'язки, як: право влаштувати збори з метою, що не суперечить релігії, моральності, батьківщині і законам, мирно і без зброї; право висловлювати усно або письмово свої думки, а також поширювати їх у письмовому чи друкованому вигляді; право утворювати неполітичні товариства і союзи; право утворювати також і політичні партії, що підлягають обов'язковій реєстрації; право одноособово чи спільно звертатися до державної влади з письмовим викладом своїх прохань і побажань; право на таємницю листування.

Інтерес становлять розглянуті І. О. Ільїним: *«право на включення»* у сферу виробництва, що надає людині можливість *включитися* в господарський процес за допомогою організацій, що займаються питаннями працевлаштування, дають консультації, відпускають кредити, надають роботу; *«право на мінімум існування»* — планка *«бідності»* повинна в країні понизитися, щоб навіть найбідніші верстви могли існувати — на цьому етапі благодійні організації будуть доречні; *«право на втрату годувальника»* — у країні не повинно бути кинутих людей — ні дітей, ні хворих, ні старих, кожен повинен знати, що, якщо йому не поталанить і він залишиться без підтримки, йому допоможуть громадські організації, і не стільки з розуміння заступницьких, скільки по праву; *«право на працю»* — у країні не повинно бути постійного безробіття з усіма його духовними, моральними й економічними витратами; *«право на повагу»* — соціальний підйом з «низів» у «верхи» треба зробити по можливості доступним, ні походження, ні майнове становище, ні партійна приналежність не повинні бути гальмом можливостей для розумної людини [11, 468–469].

Такі складові основних прав, свобод і обов'язків людини та громадянина в концепції права І. О. Ільїна. Основний зміст їх: *«громадянам не дається свобода зла, безчестя і зрадництва, але їм забезпечується свобода патріотичної ініціативи, що відповідає їхній духовній гідності. Благі сили, спрямовані до добра і порятунку, повинні бути не зв'язані, а розв'язані»* [5, 92].

Звернемо увагу на визначення поняття свободи в І. О. Ільїна, що займає визначальне місце у всій його державно-правовій концепції.

Свобода — це основна ідея, поряд з рівноправністю, рівністю та гуманізмом, на яких побудована система прав людини, як у національному законодавстві, так і в міжнародному праві. Свободі в законодавчих актах з прав людини завжди надавалося велике значення. Людина як розумна істота постійно прагне до незалежності своїх думок, почуттів і вчинків, до суверенності особистості. У преамбулі Загальної декларації прав людини принцип свободи пов'язується з «високим прагненням людей...мати свободу слова та переконань», із свободою «від страху і нестатку». Але, як відзначає один з авторів, визнання свободи інших не може мати абсолютний характер, тому що «свобода одного закінчується там, де починається свобода іншого» (ст. 4 Декларації прав людини і громадянина 1789 р.). Тому в Загальній декларації прав людини встановлені загальні умови обмеження свободи: встановлюються тільки на основі закону; реалізовані права не повинні порушувати інтереси інших; повинні відповідати справедливим вимогам моралі, суспільного порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві [9, 68–69].

Свобода в сучасному філософсько-правовому розумінні визначається як простір об'єктивних можливостей, усередині якого суб'єкт може реалізовувати свої прагнення до самоствердження та самореалізації. З погляду природно-правових концепцій свобода трактується як абсолютна цінність, вихідна передумова всіх природних прав людини. З погляду позитивно-правових вчень свобода виступає як подарунок, який особистість одержує з рук держави [12, 269]. За Ільїним, свобода розуміється як «відповідальна, творча самостійність людини» [13, 466], що в черговий раз підтверджує природно-правову перевагу в його поглядах.

У сучасній літературі відзначається, що основою концепції прав людини є співвідношення свободи та відповідальності. При цьому свобода і відповідальність — дві сторони однієї медалі, одна без одної вони не існують, взаємно визначаючи міру одна одної [14, 65]. Іншими словами, свобода — це відповідальність. Таке розуміння свободи найбільш близьке до концепції Ільїна, але при цьому відповідальність повинна бути закріплена не тільки в законодавчому акті, але й виходити від самої людини, відповідально здійснюючої свої права, свободи та обов'язки.

Без свободи «немає шляхів до гідного життя, до духу й до Бога». Свобода для людини подібна повітрю, тому що тільки вільна людина може любити, вірити і молитися, мислити і досліджувати, «переживати акт совісті». Все перераховане — це основи життя людини, якщо при цьому відсутня свобода, то життя безглузде чи неможливе. Якщо щось людині нав'язувати, у тому числі дотримання прав, свобод і обов'язків, то позитивних результатів досягнуто не буде. Тільки вільне їхнє дотримання не буде принижувати людину, тільки незмушена, добровільна, радісна старанність буде «інстинктивно-здоровою» та «духовно-вірною» справою. «Примус ні в чому не може замінити вільного інтересу та творчості. Всі подібні спроби — безнадійні, де б вони не виникали і яку б мету вони не переслідували». Дві великі небезпеки загрожують людській свободі: по-перше, недооцінка свободи, що веде до легковажного зречення від неї; по-друге, зловживання свободою, що веде до розчарування в ній

і втраті [13, 506–510]. Свободою потрібно дорожити, поважати її, але користуватися обережно, керуючись здоровою правосвідомістю.

Обійти небезпеки, пов'язані з людською свободою, здійснити дійсну, гідну і міцну свободу можна при дотриманні трьох умов, трьох вимог. Перша вимога — «щоб не було людині від держави обтяжних зовнішніх обмежень». Обмеження зовнішньої свободи неминучі, вони суспільно необхідні, вони завжди були і завжди будуть. Але вони повинні бути точно і ясно визначені в законі та міра їх повинна відгороджуватися законом, а головне — вони повинні не придушувати, а «забезпечувати і заохочувати людську самодіяльність».

Друга вимога — щоб сама людина цінувала свою самостійність і самодіяльність; щоб в ній жила потреба у свободі й воля до неї. Третя умова випливає із перших двох: «свобода с духовне уміння та політичне мистецтво».

От чому «дійсне існування свободи та її істинний оплот — *усередині людини*»: у її самостійності, у її почутті власної духовної гідності, у силі її характеру, у її здатності дорожити свободою, не зловживати нею й організовано вставляти на її захист [15, 83–84].

Таким чином, відкривається «велика таємниця свободи»: свобода — це не зовнішнє звільнення людини від закону, а внутрішнє звільнення в межах закону (такий шлях лояльності, правопорядку і здорового розвитку). Таке внутрішнє звільнення людини можливо, якщо людина вільно дотримується закону, який вільно визнала її правосвідомість. Людина не покликана заперечувати правопорядок; вона покликана берегти його, огороджувати й удосконалювати його зміст, вірно й терпляче реформуючи його. «Свобода від закону є анархія, безправ'я та загибель. Людина може бути вільною тільки за законом і *крізь* закон. А ця законна свобода буде тим міцніше та повніше, чим більше вона спирається на внутрішню свободу — на лояльне самозобов'язання здорової правосвідомості» [16, 229].

Процеси глобалізації в сучасному світі обумовлюють використання загальнолюдських цінностей, усього багатства ідей, теорій і практичних рішень, накопичених різними культурами протягом сторіч. Звідси зрозумілий все зростаючий інтерес до концепції І. О. Ільїна, як одного з яскравих представників юриспруденції. Не можна йти вперед без урахування колишніх оцінок й уявлень, у тому числі власних. Для того щоб не робити у своїх дослідженнях про свободу в Україні висновків у вигляді формули: незалежність (тобто свобода держави) обернено пропорційна свободі (правам людини) та цивільному суспільству, що на практиці означає — влада домінує над волею, а не захищає її [17, 140–141]. Необхідно, щоб права людини мали процедуру свого здійснення, тобто не тільки були «названі» у законі, але і мали своє «процесуальне забезпечення» [18, 45]. Сучасний інтерес до робіт І. О. Ільїна повинен одержувати своє втілення в правовій реальності через виховання правосвідомості на різних рівнях нашого буття.

Література

1. Права человека: время трудных решений: Сб. ст. / Ин-т государства и права АП СССР. — М., 1991.

2. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения. — М.: Норма, 2001.
3. Оборотов Ю. П. Современное государство: основы теории: Учеб. курс. — О.: Астропринт, 1998.
4. Брюггер В. Образ людини у концепції прав людини // Проблеми філософії права. — 2003. — Т. 1.
5. Ильин И. А. О правах и обязанностях российских граждан: наши задачи // Собрание сочинений: В 10 т. — М., 1993. — Т. 2, кн. 2.
6. Добрянский С. Права людини: деякі проблеми загальної теорії // Юридична Україна. — 2003. — № 4.
7. Рабінович П. М. Права людини та їх юридичне забезпечення (основи загальної теорії права і держави): Павч. посіб. / ЛДУ. — К., 1992.
8. Рабінович П. Права людини як цінність соціальної культури людства // Право та культура; теорія і практика: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. — К., 1997.
9. Серкова В. В. К вопросу о двойственном характере прав человека // Власть силы, сила власти: Сб. науч. тр. / МГЮА. — М., 1996.
10. Виг Й. Соотношение прав и обязанностей человека и проблемы преступности // Государство и право. — 1995. — № 7.
11. Ильин И. А. Взгляд в даль. Книга размышлений и упований // Собрание сочинений: В 10 т. — М., 1998. — Т. 8.
12. Бачинин В. А., Сальников Е. П. Философия права: Краткий словарь. — СПб.: Лань, 2000.
13. Ильин И. А. Путь к очевидности // Собрание сочинений: В 10 т. — М., 1994. — Т. 3.
14. Пекрасов А. И. Права и обязанности в концепции прав человека // Актуальные проблемы политики и права: Сб. науч. тр. — О., 1998. — Вып. 3-4. — С. 146; Политические проблемы теории государства. — М., 1993. — С. 65.
15. Ильин И. А. Без свободы // Собрание сочинений: Кто мы? О революции. О религиозном кризисе наших дней. — М., 2001.
16. Ильин И. А. Путь духовного обновления // Собрание сочинений: В 10 т. — М., 1996. — Т. 1.
17. Гребенник Г. П. Влада і свобода в Україні // Інтелігенція і влада: Зб. наук. пр. — О., 2002. — № 1, ч. 1.
18. Рабінович П. М. Імплементация міжнародно-правових норм щодо свобод і прав людини у державно-юридичну практику України: загальнотеоретичні аспекти // Европейская концепция прав человека и судебная реформа в Украине. — Донецк, 1998.

УДК 340.114

І. Г. Оборотов

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЧАСОВИХ ХАРАКТЕРИСТИК ДЖЕРЕЛ ПРАВА

Дослідження генезису темпоральних особливостей джерел права торкається таких характеристик права, як часові межі, тривалість і способи дії в часі, і має на своїй меті визначення шляхів розвитку уявлень про час і можливості його використання у сфері правотворчості.

З самого зародження загальної теорії права і до теперішнього часу в науці не вироблено єдиного підходу до проблеми джерел права. Сучасні вчені продовжують сперечатися як про визначення самого поняття, так і про те, що слід відносити до джерел права.

На даному етапі розвитку юриспруденції найпривабливішим вбачається ставлення до джерела права як до тексту (записаного або в усній традиції), що містить правові нормативи [1, 73]. При цьому байдуже — виходять ці нормати-